

NEPOCHOPITELNÁ...? Krátká meditace o smrti¹

Ondřej Kvapil

Pavlu Koubovi ke dvaasedmdesátinám

Je rok 1910 a ve Francii pomalu končí věk, na který se bude později nostalgicky vzpomínat jako na Belle Époque. Malý Jean-Paul vyrůstá na dobré adrese v šestnáctém pařížském okrsku, nedaleko Bulohského lesíka. S maminkou bydlí v bytě svých prarodičů, protože jeho otec zemřel ještě dříve, než se Jean-Paul stihl narodit. Je jedináček a má zlaté lokny až na ramena, jeho okolí jej obdivuje a obskakuje. Je mu pět let a pochopí, že jednou – stejně jako všichni ostatní – zemře. Vědomí vlastní smrtelnosti jím hluboce otřese a myšlenku na smrt nemůže dostat z hlavy. A protože hlava malého Jeana-Paula je obdařená mimořádnou obrazotvorností, myšlenka na smrt se v ní halí do velice živých a nezřídka archetypálních představ, které Jeana-Paula pronásledují na každém kroku. Jednou smrt vidí ve stařeně zahalené do černého pláště, kterou s maminkou potkají na procházce po nábřeží Seiny, jindy v temném vstupu do sklepení přímořského sídla rodinných přátel a každý večer, když před usnutím zavře oči, si představuje, jak se nad jeho dětskou postýlkou sklání kostlivec s kosou. Po dvou letech tyto představy zmizí. Jean-Paul však v jednom podstatném ohledu – již v sedmi letech – přestane být dítětem. A také se v něm probudí potřeba psát.

Je rok 1963 a ve Francii – stejně jako na řadě dalších míst napříč světem – vládne ticho před bouří. Jean-Paul, který zanedlouho oslaví své šedesáté narozeniny, je již dvacet let velký Jean-Paul Sartre. Jeden jeho

¹ Tento text je českou a rozšířenou verzí původně anglické přednášky, kterou jsem měl na konferenci *La vie et la mort dans la philosophie contemporaine / Life and Death in Contemporary Philosophy* pořádané na École normale supérieure – Paris Sciences et Lettres 29. května 2024. V českém znění jsem jej přednesl na pozvání studentů ÚFAR FF UK na Filosofické škole v Hutích pod Třemšínem 20. září 2024. Jeho prostřední část jsem pak prezentoval ještě jednou na ENS v rámci semináře *La vie et la mort*, organizovaném Frédéricem Wormsem, Jonathanem Shmilovitzem a mnou 20. listopadu 2024.

bývalý kolega a bývalý blízký přítel již obdržel Nobelovu cenu, druhý profesuru na Collège de France. Oba jsou však již mrtvi, zatímco Sartre je živ a relativně zdrav a zůstává nejviditelnější postavou francouzské intelektuální scény. Bude jí ještě téměř dalších dvacet let – přestože existencialismus již dávno vyšel z módy a fenomenologie brzy ustoupí poststrukturalismu, dekonstrukci a filosofické hermeneutice – a jeho smrt se stane celospolečenskou událostí. Na začátku šedesátých let a nedlouho po vydání svého druhého hlavního filosofického díla píše první část svého životopisu, který nikdy nedokončí. Je to úplně jiná kniha než kontemplativní *Význání* od Augustina, provokativně otevřená *Význání* od Rousseaua, prorocké *Ecce homo* od Nietzscheho nebo obsáhlá *Autobiography* od Russella. Sartrova *Slova* jsou střizlivou úvahou nad údělem spisovatele a jakéhokoli sentimentu zbavenou vzpomínkou na dětství. Sartre rovněž vzpomíná na své první myšlenky na smrt a na děsivé představy, které v něm vyvolávaly. Mezi dávnými vzpomínkami se ale také – takřka zčistajasna – objeví toto vyznání:

„Ve chvíli, kdy píšu tyto řádky, vím, že můj čas se za několik málo let naplní. Se vši jasností, a aniž by mě to zvláště těšilo, si představuji stáří, které se již ohlašuje, a chátrání mé vlastní stejně jako těch, které mám rád, a také jejich smrt. Svou smrt si však nepředstavuji nikdy. Občas se dokonce přistihnu, že říkám svým blízkým – z nichž někteří jsou o patnáct, dvacet či třicet let mladší než já –, jak mě mrzí, že je přežiji. Smějí se a já se směji s nimi, ale nic to na tom nemění.“²

K tomuto závěru však Sartre nedospívá až před svými šedesátinami. Teze, že svou smrt si nedokážeme představit, se vine jako červená nit jeho úvahami o smrti napříč desetiletími a lze ji vystopovat již v jeho válečných denících z roku 1939. Tato teze také není původně Sartrova. Zformuloval ji například již Freud:

„Vlastní smrt je nepředstavitelná, a jakmile se pokusíme si ji představit, můžeme si všimnout, že se vlastně stavíme do role svědka, který sám zůstává dále naživu.“³

² J.-P. Sartre, *Les mots*, Paris 1964, str. 159. Srv. také též, *Slova*, čes. překl. D. Steínová, Praha 1992, str. 164. (Všechny v textu citované úryvky jsou mé vlastní překlady.)

³ S. Freud, *Zeitgemäßes über Krieg und Tod*, in: *Studienausgabe*, 9, *Fragen der Gesellschaft, Ursprünge der Religion*, Frankfurt a. M. 2000, str. 49. Srv. také též, *Aktuální poznámky o válce a smrti*, in: *Sebrané spisy*, 10, *Spisy z let 1913–1917*, čes. překl. M. Kopal, Praha 2002, str. 291.

Teze o nepředstavitelnosti vlastní smrti je však také radikálnější, než se na první pohled zdá. Sartre i Freud z ní bezprostředně vyvozují, že svou smrt nejsme schopni vůbec myslet, a v důsledku toho ani pochopit. I tento závěr je značně rozšířený. Nacházíme jej třeba u Jasperse, jiného německy píšícího autora, kterého měl Sartre v knihovně. V Jaspersově filosofické prvotině, která paradoxně nese titul *Psychologie der Weltanschauungen*, v kapitole o smrti, která obsahuje většinu hlavních tezí, jež na toto téma později ve 20. století zazněly, a kterou dnes již téměř nikdo nečte, stojí:

„Smrt je něčím nepředstavitelným, něčím ve vlastním smyslu nemyslitelným. Co si na ní představujeme a co na ní myslíme, jsou jen negace a průvodní jevy, nikdy nic pozitivního. Ve vlastním smyslu proto nezakoušíme ani smrt druhého.“⁴

Právě jednotlivé negace, ve kterých se smrt podle Jasperse vzpírá našemu myšlení, rozvine autor *Bytí a nicoty* ve velkém stylu. Avšak samotná teze o nepochopitelnosti smrti není vynálezem autorů 20. století. Je to spíše evergreen filosofického uvažování o smrti od Augustina až po Derridu.

Napříč staletími a myšlenkovými směry nás přední myslitelé učí, že o smrti nelze přemýšlet. Jen málokteré filosofické tezi se dostává tak širokého souhlasu od autorů, kteří se jinak neshodnou téměř na ničem, jako tezi o nepochopitelnosti smrti. Jen málokterá filosofická teze se proto zdá být tak kriticky prověřená jako teze o nepochopitelnosti smrti. A přesto je možná právě tato teze dogmatická jako málokterá jiná. Možná se totiž tato teze snaží popřít základní zkušenost, kterou se smrtí činíme: zkušenost myšlení na smrt. Tuto zkušenost patrně většina z nás poprvé učinila již dávno, ve velmi nízkém věku, zrovna tak jako malý Sartre a zrovna tak jako on ji také potlačila a různými způsoby transformovala. Přesto se většina z nás – čas od času – nedokáže myšlence na smrt ubránit, a to všem argumentům pro nepochopitelnost a nemyslitelnost smrti navzdory. Je-li přesvědčení o nepochopitelnosti smrti obranou naší psychiky před myšlenkou na smrt, pak to není obrana příliš účinná. Toto přesvědčení ale naopak brání, a to velmi spolehlivě, každému pokusu myšlenku na smrt rozvinout a nahlédnout, co se v ní doopravdy skrývá.

V tomto textu se proto chci podívat na nevyřčené premisy, o které se teze o nepochopitelnosti smrti opírá. V jeho první části zpochybním rozšířené a bez dalšího přijímané přesvědčení, že smrt si představovat

⁴ K. Jaspers, *Psychologie der Weltanschauungen*, Berlin 1919, str. 231.

a na smrt myslet je jedno a totéž. Ukážu, že tento předpoklad je zma-tením pojmů, které je možné jednoznačně rozlišit, a následně vyvodím důsledky, které z takového rozlišení nutně plynou. Ve druhé části se vrátím k Sartrovi, od kterého jsem vyšel, a zaměřím se na argument, který pro nepochopitelnost smrti zformuloval jen nedlouho předtím, než začal psát svůj životopis, ze kterého jsem citoval výše. Tvrdím přitom, že tento argument předpokládá příliš úzkou, a tudíž nedostatečnou definici smrti samé. Tím nejen vyvrátím Sartrovu tezi o nemyslitelnosti smrti, nýbrž zároveň předvedu, co to znamená na smrt myslet.

1.

Co si vlastně představuji, když se pokouším představit si vlastní smrt? Mohu si zajisté představovat, jak k ní dojde. Bezpočet možných příčin mé smrti – od dobře opodstatněných a pravděpodobných až po naprosto fantaskní a groteskní – mi v okamžiku zaplaví mysl. Mohu si představovat, kdy k mé smrti dojde. Podle toho, jak jsem star a v jaké kondici a životní situaci se nacházím, budu ve svých představách hledět přes dlouhé roky do dále, anebo počítat dny a hodiny, které mi ještě zbývají. Stejně tak si mohu představovat, kde k mé smrti dojde, a doufat, že z tohoto světa odejdu na místě, které mám rád, a za přítomnosti těch, které mám rád, anebo se obávat, že zemřu sám v prostředí, které je mi cizí. Mohu si představovat, jak se před svou smrtí budu cítit, a věřit, že budu umírat smířen se světem i se sebou samým, anebo si přát, abych zemřel ve spánku a ze světa zmizel nevědomky. Rovněž si mohu představovat, jak se po mé smrti budou cítit druhí, a přitom si dělat starosti o jejich budoucí osud anebo se dojímat při představě jejich zármutku. A nakonec si také mohu představovat, co po mé smrti čeká na mě samého. Ponořím se v představách do bezedné nicoty anebo se nechám unášet rozmanitými představami o posmrtné existenci: o tom, že znovu procitnu na jiném světě, kde najdu – byť je těžké si to představit – věčný klid, anebo kde budu odsouzen k věčnému zatracení, že budu jako přízrak dále bloudit tímto světem po místech, kde jsem dříve žil, anebo že se znovu narodím na jiném místě jako někdo jiný.

Toto vše si mohu představovat a v myšlenkách na mnoho různých způsobů dále rozebírat. Mé představy budou ale vždy v podstatném smyslu stát na vodě, protože mi chybí potřebná zkušenost, o kterou by se opřely: svou smrt jsem nezažil a také nezažiji, dokud sám budu naživu. Mohu proto velice dobře tvrdit, že toto vše je v podstatném smyslu

nepředstavitelné. Avšak chci také tvrdit, že v žádném z těchto případů si nepředstavuji svou smrt. Co je to – má smrt?

Budeme-li hledat definici u Sartra, který je mým východiskem v tomto textu, najdeme jich celou řadu. Vybírám proto ty nejvýmluvnější: má smrt je „kdykoli možné znicotnění mých možností“⁵ či „neurčitá možnost již dále neuskutečňovat [svou] přítomnost na světě“⁶ či „můj pád jakožto subjektivity ze světa ven“⁷ nebo také „proměna [mého] bytí v osud“⁸ či „proměna [mého] lidství v prostou netečnou díru“.⁹ Za všemi těmito expresivními obraty a těžkotonážními filosofickými pojmy nicméně prosvítá několik základních výrazů, které francouzština běžně používá, když o smrti mluví: 1) „l'arrêt“, „la cessation“, „l'interruption“ či „la rupture“ (de la vie de quelqu'un*e), a 2) „le départ“ nebo „la disparition“ (de quelqu'un*e du monde); tedy 1) náhlé a trvalé zastavení se či ustání, přerušení či přetržení něčeho života v přímém kontrastu vůči dokonání a završení nějaké činnosti a 2) odchod nebo zmizení někoho ze světa. Na první pohled se zdá, že první skupina pojmenovává, jak se ke své smrti vztahují já sám (tedy jako k definitivní stopce pro všechny své projekty a očekávání), zatímco druhá, jak se k mé smrti vztahují druhí, příp. jak se já vztahují ke smrti jejich. Při bližším pohledu ovšem vychází najevo, že vztah, který k mé smrti zaujímají druhí, se nevyhnutelně promítá do vztahu, který k ní chovám já sám, a že stejně tak můj vztah k vlastní smrti se nevyhnutelně promítá do mého vztahu ke smrti druhých. Má smrt nevratně zastaví a přetne všechny mé projekty a očekávání a zároveň bude mým odchodem ze světa, který nechám za sebou; smrt druhého je pro mě zmizením druhého z tohoto světa a zároveň ustáním a nenapravitelným přerušením všech jeho snah a nadějí, které tu po jeho zmizení zůstanou nenaplněny. Omezím-li se na vlastní smrt, jsem schopen najít jeden pojem, který by tyto různé významy sjednotil v jednu definici? Jistě. Má smrt je: konec mého života na tomto světě. Tuto definici u Sartra však nenajdeme, protože Sartre termín „la fin“, ve francouzštině dvojnásobný, systematicky používá ve významu „účel“ či

⁵ J.-P. Sartre, *L'être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*, Paris 1943, str. 621. Srv. také týž, *Bytí a nicota. Pokus o fenomenologickou ontologii*, čes. překl. O. Kuba, Praha 2018, str. 587.

⁶ Tamt., str. 624 / str. 590.

⁷ Tamt., str. 630 / str. 595.

⁸ Tamt.

⁹ J.-P. Sartre, *Critique de la Raison dialectique*, II. *L'intelligibilité de l'Histoire*, Paris 1985, str. 325.

„cíl“, a nikoli ve významu „konec“. Francouzština nadto dnes rozlišuje mezi obratem „la fin de la vie“, který znamená smrt, a obratem „la fin de vie“, který neoznačuje smrt, nýbrž terminální fázi života.¹⁰ V češtině je nicméně výraz „konec mého života na tomto světě“ jednoznačný: je to má smrt. Zastavme se na chvílku u této definice.

Definovat smrt je totiž značně problematická věc. V dějinách filosofie pokusy smrt definovat již od pozdní antiky opakovaně ústí ve známý závěr, že smrt pochopit nelze, či jinými slovy, že podstatou – definicí – smrti je právě to, že je nedefinovatelná. Ani Sartrovy definice, které jsem uvedl, nejsou ničím jiným než opisy podstatné nedefinovatelnosti smrti. Dnešní medicína a právo se často odvolávají na legislativní dokument, který byl schválen ve Spojených státech v roce 1981 pod názvem *Uniform Determination of Death Act*. Podle tohoto textu je smrt charakterizována jako „nevratné ukončení funkcí oběhové soustavy a respiračního systému nebo jako nevratné ukončení veškerých funkcí celého mozku včetně mozkového kmene“.¹¹ Tato charakteristika – odhlédneme-li od faktu, že je dodnes porůznu zpochybňována a upřesňována – ovšem vůbec nedefinuje, co to smrt je; pouze určuje její fyziologické příčiny.

Filosofická definice smrti musí být pochopitelně v souladu s lékařskou a biologickou charakteristikou smrti, zároveň však musí explicitně formulovat pojem smrti, který lékařská a biologická charakteristika implicitně předpokládá.

V zúžení na vlastní smrt definuji nyní smrt jako „konec svého života na tomto světě“. Co je v této definici obsaženo?

Za prvé, co zde znamená „konec“? Konec mého života není cílem a konečným naplněním mého života v teleologickém smyslu. Konec mého života je konec bez veškeré víceznačnosti: nevratný a absolutní. Svou nezvratností se můj konec odlišuje od hlubokého bezvědomí, do kterého mohu upadnout a ze kterého se vždy mohu, alespoň hypoteticky, probrat zpět do bdělého stavu. Svou absolutností se konec mého života odlišuje od zániku neživých věcí, který spočívá v rozpadu určitého uspořádání hmoty a je vždy relativní vůči vzniku uspořádání nového.¹²

¹⁰ „La fin de vie“ je také ve Francii v poslední době – kvůli palčivým etickým a legislativním dilematům, která zde vyvstávají – jedním z hlavních témat filosofických diskusí. Viz např. F. Worms, *Pour un humanisme vital: Lettres sur la vie, la mort et le moment présent*, Paris 2019, str. 219–223.

¹¹ National Conference of Commissioners on Uniform State Laws, *Uniform Determination of Death Act*, 1981.

¹² Tvrzení, že má smrt je *absolutní* konec mého života na tomto světě, nechává otevřenu otázku, zda můj život může či nemůže po mé smrti pokračovat a *jiném*

Můj konec zároveň nemůže být procesem končení, protože tento proces si žádá umírající subjekt, který je ještě stále naživu, ani stavem, který je stavem subjektu, jenž je již mrtev, a tedy již po smrti. Konec mého života nemůže být ale ani okamžikem mezi mým umíráním a mou následnou absencí ve světě živých. V takovém okamžiku bych totiž musel být ve své smrti – naživu. To ale není – na základě principu sporu – možné. Má smrt tudíž není posledním okamžikem konečného času mého života, nýbrž má smrt čas mého života *ukončuje* a tím započíná mou absenci ve světě živých, která sama bude již bez konce.

Za druhé, co to znamená, že mou smrtí končí „můj život“? Chápe-me-li život jako způsob bytí, který je vlastní jsoucnům, jež nazýváme organismy, pak je smrt nevratný a absolutní konec fungování organismu jako celku. Protože však „žít“ neznamena pouze ve svém bytí trvat, nýbrž sám sebe v prožívání svého okolí prožívat, je smrt konec života, který je žit. Dva důsledky vyplývají z těchto premis:

a) V případě lidské – a tedy i mé – smrti je, podle současných lékařských poznatků, konec fungování organismu jako celku koncem fungování tzv. vyššího mozku, a to i v případě, že zbytek lidského organismu může být za pomoci podpůrných prostředků dále udržován v chodu.

b) V případě smrti jakékoli živé bytosti platí, že je to konec života, který byl jedinečný a který se na tomto světě nikdy nebude opakovat. Smrt – jakožto konec jedinečného života – je proto také pokaždé a ze své podstaty jedinečná.

Za třetí, proč je v definici mé smrti zahrnut „tento svět“? Tento svět jakožto místo, kde žiji, je totiž také místem, kde zemřu. Konec mého života proto bude mít na tomto světě své vlastní příčiny – a také své vlastní důsledky. Má smrt nezasáhne pouze můj život, který zde ukončí, nýbrž zasáhne také tím či oním způsobem do životů těch, kteří ji zde zažijí (možná i do těch vašich).

Definuji-li svou smrt jako „konec svého života na tomto světě“, pak je toto vše v této definici obsaženo. Podržíme nyní v mysli, co bylo řečeno, a položme si otázku: Můžeme si vlastní smrt představit? Mohu si představit svou smrt? Nikoli. Avšak důvod této nemožnosti nespočívá v tom, že bych postrádal potřebnou zkušenost, o kterou bych své představy opřel, protože svou smrt jsem ještě nezažil a také nikdy nezažiji. Svou smrt si nemohu představit, protože mi nenabízí vůbec nic, co bych

světě či zda mohu či nemohu po své smrti nabýt *jiný* způsob bytí na světě tomto. Otázka, co je po smrti, je jiná otázka než otázka, co je to smrt. Položení první však předpokládá, že druhá je již nějakým způsobem zodpovězena.

zažít mohl. Mohu se pokusit si představit, řečeno s Jaspersem, „průvodní jevy“ konce svého života na tomto světě – a také to občas, jako většina z nás, dělám. Nikdy si ale nepředstavím tento konec sám. Není totiž vůbec nic, co bych si na něm mohl představit. Avšak mohu jej uchopit v myšlenkách – jak jsem to učinil o pár řádků výše. A právě protože chápu, co to má smrt je, tak na ni také – občas, jako většina z nás – myslím. Kdybych naopak nechápal, co je to má smrt, nemohl bych ani chápat a následně se pokusit si představit žádný z jevů, které ji nutně provázejí.

Vidíme nyní, že rozšířená teze, podle které je vlastní smrt nepochopitelná a nemyslitelná, protože je nepředstavitelná, je výsledkem dvojího zmatení pojmů. Smrt sama je zaměněna za své průvodní jevy a zároveň je opomenuto podstatné rozlišení, se kterým filosofie pracuje již od antiky a které hraje klíčovou roli v dílech německých filosofů Kanta, Hegela a Heideggera: rozlišení mezi představou, kterou si o nějaké věci utváříme obrazotvorností, a pojmovým uchopením této věci na základě myšlení.

* * *

Toto vše jsou spíše logické úvahy, které slouží k vyjasnění pojmů a jejich vztahů, nikoli však vlastní filosofická pointa toho, co chci říct. Nechci totiž pouze tvrdit, že chápu, co to má smrt je, a že na ni tudíž mohu – čas od času – myslet. Chci také tvrdit, že na svou smrt mohu jen a pouze myslet – anebo jí zemřít.

Svou smrt nemohu zažít, protože můj život ukončuje. Nemohu-li svou smrt zažít, nýbrž pouze jí zemřít, pak se nachází za hranicemi mého vnímání.

Svou smrt si nemohu představit. Nikoli proto, že nikdy nebudu dost zkušený na to, abych si o ní vytvořil přiměřenou představu, nýbrž protože není předmětem žádné představitelné zkušenosti, byť třeba i fantastické. Má smrt se nachází za hranicemi mé obrazotvornosti.

Nemohu-li svou smrt vnímat, pak jí nemohu být přítomen. Nemohu-li si ji představit, pak si ji nemohu ani ve své obrazotvornosti zpřítomnit. Má smrt je pro mě ze své podstaty něčím budoucím. Dva nejslavnější filosofické výklady smrti z dvacátého století – Heideggerův a Levinasův – rozvíjejí každý po svém tuto základní premisu a propojují ji s výkladem lidské afektivity a emocionality. Znamená to snad, že má budoucí smrt je něčím, co mohu cítit? Znamená to, že mohu cítit, jak mě má smrt na mnoho způsobů ohrožuje, jak na mě ve své nevyhnutelnosti čeká, nebo dokonce jak jsem puzen k tomu, abych jí sám šel vstříc?

Jistě, v každé ze svých biologických potřeb cítím překérnost své existence, cítím rovněž strach, který plyne z mé fyzické křehkosti a zranitelnosti, a cítím také, že den za dnem stárnu. Nezřídka cítím puzení ukončit tlak, který s sebou můj život přináší, stejně jako nezřídka cítím úzkost, která pramení z možnosti, že tento život promarním. Ve všech těchto případech cítím svou smrtelnost – avšak nikoli svou smrt samu. Cítím, že se má smrt tím či oním způsobem blíží nebo že na mě čeká a já se blížím k ní. Její příchod – její dotyk – sám ovšem cítit nemohu, právě ten je totiž koncem všeho, co cítím a cítit mohu. Oproti tomu svou smrtelnost – právě jakožto svou smrtelnost – mohu cítit jen tehdy, pokud jsem schopen pochopit, co je to má smrt. Kdy se totiž z pocitu neuspokojení biologických potřeb stane pocit ohrožení života? Kdy se strach z bolesti promění ve strach ze smrti? Kdy se z pocitu narůstající tíže života stane pocit stárnutí a kdy se z touhy ulevit životnímu tlaku stane pud smrti? Kdy se konečně z pocitu marnosti, jakkoli hluboké, stane úzkost z promarněného života? Ve stejném okamžiku, kdy tyto pocity probudí myšlenku na smrt. Avšak právě tu ve mně mohou probudit jen tehdy, pokud jsem schopen pochopit, co to má smrt je.

Ba co více, i smrt druhého mohu na tomto světě zažít jen proto, že ji chápu a přemýšlím o ní. Co to totiž znamená moci zažít smrt druhého? Neznamená to ani ji vnímat, ani si představovat, jaká asi byla. Vše, co mohu při umírání druhého vnímat, vše, co si na něm mohu představit, jsou jen a pouze průvodní jevy jeho smrti. Tato smrt sama leží za hranicemi mého vnímání a mé představivosti stejně jako má vlastní. Smrt druhého mohu zažít právě proto, že chápu, že život druhého na tomto světě již skončil, a že toto pochopení postupně proniká mou myslí a zarývá se mi do paměti. V ní také zůstane vryto, pokud se jedná o milovanou osobu, dokud mi má paměť bude sloužit, a bude ve mně, dokud budu při vědomí, probouzet myšlenky na tuto osobu.

Jen bytost, která je schopna myslet, proto zná smrt. S oblibou se říká, že ze všech smrtelných bytostí člověk jediný o své smrtelnosti ví. Nechávám stranou, zda je toto privilegium skutečně výlučně lidským privilegiem. Tvrdím nicméně, že o své smrtelnosti víme jen proto, že víme, co je to smrt. A co smrt je, víme jen proto, že jsme ji schopni uchopit v myšlenkách. Bytosti, které nejsou schopny myslet, pochopitelně umírají stejně jako my a stejně jako my mohou při umírání trpět. Umírají však, aniž by přitom věděly, co to je smrt.

Tyto úvahy ovšem nejsou ani úvahami pouze epistemologickými. Stejně jako se nachází za hranicemi mého vnímání a mé obrazotvornosti, stejně tak se totiž smrt nachází i za hranicemi mé vůle. Svou smrt na

tomto světě nikdy nepřežiji, nikde se zde před ní úplně neschovám a ani se jí zde nemohu navždy vyhýbat. Smrt druhých na tomto světě nedokážu odestát ani nedokážu druhé úplně a navždy před jejich smrtí ochránit. Nejenže je smrt přístupná pouze mému myšlení, nýbrž také pouze svým myšlením jí mohu čelit – předtím, než jí podlehnu.

* * *

Avšak to stále není celá pointa mého tvrzení. Chci totiž tvrdit, že smrt se odhaluje pouze v mém myšlení a že to zároveň není idea v žádném smyslu toho slova: ani v tom Platónově, ani v tom Humově, ani v tom Kantově. Smrt není ideou právě proto, že smrtí mohu – stejně jako všichni ostatní – kdykoli zemřít a že jí také nakonec – stejně jako všichni ostatní – nevyhnutelně zemřu.

Má smrt je přístupná výhradně mému myšlení, a přesto to není ideální entita, která se nachází mimo čas a prostor v protikladu ke všem věcem a událostem, jež mohu smyslově vnímat. Stejně jako ideální entity ani svou smrt vnímat nemohu. Nebude proto okamžikem, který na tomto světě prožiji – okamžikem mého života –, i když čas tohoto světa bude plynout dál. Se svou smrtí se také nesetkám na místě, které na tomto světě zaujímám a ze kterého jej vnímám – mém místě na tomto světě –, i když na něm zůstane po mé smrti ležet mé bezvládné tělo. A přesto má smrt od základu utváří způsob, jakým prožívám čas a prostor samotné – a to právě proto, že ji jsem schopen myslet. Myslím-li na svou smrt, pak ve svých myšlenkách objímám konečný čas svého života a teprve vidím, jak je vsazen do běhu věků světa, z nichž mnohé pominuly ještě předtím, než se můj život započal, zatímco další budou přicházet i poté, až můj čas pomine. Stejně tak svými myšlenkami objímám tento svět a vidím jasně, že je mým světem jen po konečný čas mého křehkého života a že mé místo v něm není nikdy pevně dané, nýbrž že o ně sám musím bez ustání bojovat a sám je musím bez ustání hledat.

Smrt, na kterou myslím, také není vybledlým otiskem bezprostřední imprese ani obecnou ideou, která žádným určitým impresím neodpovídá. V první řadě není nic takového jako imprese smrti, protože smrt – ať již má vlastní, či druhého – není přístupná mému vnímání. Zároveň však myšlenka na smrt, kterou chovám ve své mysli, není myšlenkou na smrt obecně. Není totiž ani nic takového jako smrt obecně, protože smrt jakožto konec jedinečného života je sama pokaždé jedinečná. „Den

Tod überhaupt gibt es nicht.¹³ Smrt, na kterou myslím, je vždy buď má vlastní smrt, anebo smrt druhých jedinců: je to smrt, která mě tím či oním způsobem zasahuje. Myšlenka na vlastní smrt v sobě přitom myšlenku na smrt druhých vždy implicitně obsahuje, stejně jako v sobě myšlenka na smrt druhého obsahuje myšlenku na smrt vlastní a jedna může kdykoli probudit druhou. Fakt, že smrt zasahuje každého zvlášť a zároveň každého bez výjimky, je také tím, co myšlenice na smrt dává její zvláštní obecnost.

Smrt, na kterou myslím, není konečně ani takovou ideou, kterou by si má mysl nutně utvořila, které by ale přesto v mé zkušenosti neodpovídalo nic reálného. Smrt sice leží mimo dosah mých smyslů – a přesto je zcela reálná. Je spíše těžké najít druhou takovou realitu, která by byla tak výmluvná a tak neotřesitelná, jako je smrt druhého nebo má smrt vlastní. Co je totiž reálnější než smrt milované osoby, která oťese celým mým životem a kterou zároveň nemohu nijak odestát? Co je reálnější než má vlastní smrt, která mě připraví o mou životní realitu samu a které se zároveň nemohu nijak vyhnout? Zkušenost s realitou smrti, která leží za hranicemi mé smyslové zkušenosti, mohu přitom učinit jenom díky tomu, že jsem schopen myslet a pochopit, co to smrt je. Zkušenost smrti je zkušeností myšlení: transformativní zkušeností spočívající v náhledu. Smrt je totiž zvláštní realita, kterou mohu uchopit pouze myšlením. A mému myšlení se neodhaluje prostřednictvím představ, nýbrž – sama o sobě.

To je takové hezké filosofické cvičení, můžete si nyní říct a kontrovat otázkou: Proč bychom vůbec měli přemýšlet o smrti, a ne raději o životě? A když už o smrti přemýšlet máme, proč ne raději o jejích příčinách, jejích důsledcích a podmínkách, za kterých umíráme – o věcech, které můžeme svým jednáním ovlivnit a změnit? Odlišíme-li smrt od jejích průvodních jevů, nezískáme v přísně definovaném pojmu smrti samé pojem zcela abstraktní, tzn. úplně prázdný? Není takový pojem nejen v praxi k ničemu, nýbrž také bez jakéhokoli dalšího teoretického užití? A je-li takový pojem smrti jalový pro teorii, jaké pak může vrhnout světlo na etický a politický rozměr otázky smrti? Nezavírám před nimi úplně oči, když tvrdím, že na smrt můžeme jen myslet – anebo jí zemřít?

Vezměme si první, nejobecnější z těchto otázek: Proč bychom vůbec měli přemýšlet o smrti? Tato otázka se tiše opírá o představu, že si smrt zvolíme z bezpočtu předmětů, které se naši myslí nabízejí, jako předmět,

¹³ M. Heidegger, *Prolegomena zur Geschichte des Zeitbegriffs*, GA 20, Frankfurt a. M. 1979, str. 433.

kterým se chceme ve svých myšlenkách zaobírat. Není vůbec jisté, zda volba libovolného předmětu, o kterém přemýšlíme, zcela závisí na naší libovůli. Jisté ovšem je, že v případě smrti tomu tak není. O smrti nepřemýšlíme jenom proto, že bychom chtěli. O smrti přemýšlíme, protože většina z nás – čas od času – nedokáže na smrt nemyslet. Smrt sama nás – čas od času – nutí k tomu, abychom na ni mysleli. Naše myšlenky však neprovokuje svou temnou nepochopitelností, do které se před nimi halí, nýbrž naopak spíše jasností a zřetelností, se kterou se v našem myšlení zjevuje. Otázkou proto není, zda o smrti vůbec přemýšlet můžeme, ani proč bychom o ní vůbec přemýšlet měli, nýbrž: Na co to vlastně myslíme, když myslíme na smrt?¹⁴

Na tuto otázku nyní ve stručnosti odpovím tím, že se podívám na Sartrovův nejs sofistickovanější argument pro nepochopitelnost smrti – a vrátím jej.

2.

Sartrovův argument, který chci rozebrat, málokdo zná, protože je formulován v krátké kapitole o smrti z druhého dílu *Critique de la Raison dialectique*, který málokdo čte.¹⁵ Sartre zde nejprve zopakuje dobře známou argumentaci z *Bytí a nicoty*: smrt je „nestravitelná“¹⁶ a „fundamentálně uniká pochopení“,¹⁷ protože je nahodilá, nepředvídatelná a nesmyslná.

¹⁴ Při diskusích vedených nad tímto textem jsem opakovaně dostával otázku, zda často používané obraty „myslet smrt“ a „myslet na smrt“ znamenají totéž, či nikoli. Neznamenají. Výrazem „myslet smrt“ rozumím tak či onak chápat, co to smrt je, či jinými slovy, tak či onak smrt definovat. I teze o nepochopitelnosti a nemyslitelnosti smrti, se kterou v tomto textu polemizuji, představuje jeden ze způsobů, jak smrt myslet a definovat: jakožto něco, co se právě našemu myšlení a chápání ze své podstaty vzpírá. Výrazem „myslet na smrt“ oproti tomu rozumím myšlením se ke smrti vztahovat. Možnost na smrt myslet je pak předpokladem každého myšlení smrti. Výraz „myslet na smrt“ znamená ale také v myšlenkách rozvíjet, co je v našem chápání smrti již obsaženo a k čemu toto pochopení naše myšlení samo od sebe vede. Takovéto myšlení na smrt či přemýšlení o smrti není primárně teoretické v užším smyslu tohoto slova, ale může se jím stát – jako v tomto případě.

¹⁵ Této Sartrově pozdní úvaze o smrti se zatím dostalo, pokud vím, pouze jediného – a vynikajícího – komentáře, a to ještě od autora, který ani primárně není filosofem, nýbrž literárním vědcem. Viz J.-F. Louette, *Sartre et la mort: 'Le mur' et après*, in: *Études françaises*, 49, 2013, č. 2, str. 17–34, zejm. str. 31–33.

¹⁶ J.-P. Sartre, *Critique de la Raison dialectique*, II, str. 323.

¹⁷ Tamt., str. 324.

V posledních dvou odstavcích však přichází s novým, elegantnějším a přesvědčivějším argumentem. V zásadě témuž argumentu, který Sartre rozvine na několika málo řádcích textu, který nakonec neuveřejní, věnuje o pár let později Jankélévitch knihu o čtyřech stech padesáti stranách.¹⁸ Tento argument je svou jednoduchostí odzbrojující: Smrt je nepochopitelná, protože na ní není co chápat. Sartre píše:

„O smrti *nic* nevíme, nikoli však v tom smyslu, že by na ní bylo něco, co bychom vědět mohli (kromě biologických poznatků, které ji umožňují definovat), nýbrž právě protože *ničím není* neboli protože je proměnou lidství člověka ... v prostou netečnou díru.“¹⁹

Vůči svým současníkům Marcelovi a Levinasovi zdůrazňuje Sartre, že nepochopitelnost ze smrti nečiní žádné tajemství. Smrt v sobě neskrývá něco, co by leželo za hranicemi naší chápavosti, nýbrž je nepochopitelná, protože v sobě neskrývá vůbec nic. Sartre pokračuje:

„*Nechápeme* ji, nikoli však proto, že by byla tajemstvím, které přesahuje lidský rozum, nýbrž prostě proto, že vnější faktory z ní činí určitý případ racionální možnosti (v pozitivistickém smyslu), která je ale nepochopitelná, jako by zde pochopení bylo jednou provždy nemožné.“²⁰

Následně Sartre uzavírá tezi, která je radikálnější než cokoli, co o smrti napsal v *Bytí a nicotě*:

„Tato zkušenost je děsivá, protože je to zkušenost nicoty o sobě, která nám otevírá okno do bytí o sobě.“²¹

V *Bytí a nicotě* popsal Sartre zkušenost smrti jako zkušenost druhého se znicotněním mé subjektivity a jako mou zkušenost se znicotněním sub-

¹⁸ Viz V. Jankélévitch, *La mort*, Paris 1966.

¹⁹ J.-P. Sartre, *Critique de la Raison dialectique*, II, str. 325.

²⁰ Tamt.

²¹ Tamt. Toto místo je dle mého mínění Sartrovou variací na slavnou Heideggerovu formulaci z přednášky *Věc*: „Smrt je jakožto schrána nicoty skryší bytí.“ (M. Heidegger, *Das Ding*, in: *Vorträge und Aufsätze*, GA 7, Frankfurt a. M. 2000, str. 180; srv. také týž, *Věc*, in: *Básnický bydlí člověk*, čes. překl. I. Chvatík, Praha 2021, str. 31). Tento postřeh není ale příliš významný, protože smysl obou výroků je diametrálně odlišný.

jeaktivity druhého. Je to zkušenost, kterou činíme na základě „prosté netečné díry“, která ve světě po zesnulém zbude. V tomto pozdním textu jde Sartre dále. Zkušenost smrti je totiž zároveň zkušeností možného a dříve či později nevyhnutelného znicotnění lidské subjektivity jako takové a všeho, co k ní patří: nicoty lidského světa a lidských dějin; nicoty, která zjevuje, že vesmír, ve kterém se nacházíme, je na lidské existenci nezávislý a vůči ní lhostejný. Právě zde – ve smrti lidstva samého – smrt nachází, poznamenává si Sartre již na konci čtyřicátých let, „svůj pravý smysl“.²² Zde také pokládáme svůj prst na patrně nejosobnější moment Sartrova uvažování o smrti. Tato myšlenka se totiž objevuje znovu v samém závěru jeho autobiografie. Jedná se o jedno z nejsilnějších míst jeho díla a o neotřelý doklad toho, že existencialismus skutečně je humanismus:

„Ani dnes, když jsem již zbaven všech iluzí, nedokážu pomyslet na ochlazení Slunce, aniž bych pocítil záchvěv hrůzy. Pramáno mi záleží na tom, zda na mě druzí lidé zapomenou den po mém pohřbu. Dokud budou totiž sami žít, budu je strašit, bezejmenný a přítomný v každickém z nich, stejně jako ve mně jsou přítomny miliardy zesnulých, které neznám a které chráním před zánikem. Pokud ale zmizí lidstvo samo, pak všechny své mrtvé zabije nadobro.“²³

Síla Sartrova argumentu pro nepochopitelnost smrti je v tom, že zkušenost smrti, která je zároveň zkušeností její nepochopitelnosti, je sama zkušeností myšlení. Nemožnost smrt myslet zde není za nic zaměněna. Na smrti není nic, co bychom mohli vnímat, nic, co bychom si mohli představit, a svým jednáním vůči ní nic nezmůžeme. Sartre to říká jednoznačně: Smrt je „nepřekonatelná“²⁴ a „nadto nám neposkytuje žádné názorné *poznání*“.²⁵ Zkušenost se smrtí činí pouze myšlení a přitom nahlíží, že na smrti není nic, o čem by přemýšlet mohlo. Smrt je „racionální možností, která je ale nepochopitelná“. Čím tedy je, aby se myšlení mohla odhalit jako „nicota o sobě“, která nemá myšlení co nabídnout? I to říká Sartre poměrně jasně: Smrt je definována na základě „biologických poznatků“. Je to tedy konec života. Tuto biologickou definici Sartre ještě doplňuje o literární metaforu, která je zároveň jejím filosofickým výkladem. V zúžení na lidskou smrt je smrt „přeměnou lidství člověka na prostou netečnou díru“.

²² J.-P. Sartre, *Cahiers pour une morale*, Paris 1983, str. 436.

²³ Týž, *Les mots*, str. 208. Srv. také týž, *Slova*, str. 209.

²⁴ Týž, *Critique de la Raison dialectique*, II, str. 323.

²⁵ Tamt., str. 325.

To znamená, že konec lidského života je podstatně spjat se světem a s dějinami, ve kterých k němu dochází a ve kterých také zasahuje do životů druhých. Smrt je zde pro Sartra konec života na tomto světě. Tak jsem ji definoval i já. Sartre nyní argumentuje, že jakmile myšlení k pojmu smrti dospěje, je s ní také hotovo. Avšak je tomu tak?

Položme si nejprve otázku, jak myšlení k pojmu smrti vlastně dospívá. Sartre sám klade v tomto pozdním textu, na rozdíl od svých starších textů o smrti, velký důraz na termín zkušenost. O tom, jak Sartre tuto zkušenost chápe, příznačně nejvíce prozrazují pasáže, které sám dává do závorek. Zkušenost, kterou myšlení se smrtí činí, je zkušenost „v pozitivistickém smyslu“ a zakládá se, jak jsem již jednou zdůraznil, na „biologických poznatecích“. Je ovšem otázkou, zda k pojmu smrti dospíváme až tím, že zobecníme empirické poznatky, které máme o jejích fyziologických příčinách a následcích, anebo je tomu spíše tak, že fyziologické příčiny a následky smrti zkoumáme právě proto, že již víme, co to smrt je, tzn. že již máme její pojem. To druhé, pochopitelně. Jak tedy pojem smrti vlastně získáváme? Osvojujeme si jej spolu s řečí, kterou se v dětství učíme, a spolu s výkladem světa, který je v ní uložen. Se smrtí se seznamujeme díky tradici, do které jsme se narodili. Znat pojem nějaké věci nicméně ještě neznamená tuto věc doopravdy chápat. Kdy však pochopím, co je to smrt? V ten okamžik, když si uvědomím, právě tak jako malý Sartre, že smrt se týká také mě samého a těch, co mám rád, těch, co utváří můj svět. Smrt je totiž konec mého života na tomto světě, tvého života, jejího či jeho. Získali jsme ale tímto zpřesněním definice smrti vůbec něco pro otázku její pochopitelnosti? Ve skutečnosti vše.

Celý vtíp Sartrova argumentu spočívá v tom, že smrt je přístupná pouze myšlení, protože je čistou negací, a zároveň právě protože je čistou negací, nenabízí myšlení nic pozitivního, co by na ní mohlo chápat. Tato argumentace je však přesvědčivá jen potud, dokud uvažujeme o smrti obecně. To také činí Sartre v *Critique de la Raison dialectique*, kde o smrtelnosti uvažuje, v návaznosti na Hobbese a na Hegela, jako o podmínce dějin. Nepíše již o své či mé smrti jako v *Bytí a nicotě* ani o smrti druhého, o které ve svých filosofických textech nikdy moc nepsal, nýbrž o smrti tzv. dějinného aktéra. Avšak není žádná smrt dějinného aktéra vůbec. Není žádná smrt obecně, která by se uskutečňovala v jednotlivých úmrtích tak, jako se druh uskutečňuje v jednotlivinách. Smrt je, ze samé své podstaty, pokaždé jedinečná, protože je pokaždé koncem jedinečného života. I smrt lidstva, ke které Sartrovy úvahy směřují, bude smrtí posledního lidského jednotlivce. Již u Sartrova oblíbence Hegela se můžeme dočíst, že akt negace za sebou nikdy nenechává „čistou nicotu“, nýbrž

„nicotu toho, čeho je tato nicota sama výsledkem“. ²⁶ Výsledkem negace, kterou představuje smrt, tudíž není pouhé „zmizení člověka“, ²⁷ které nám dává zahlédnout kdykoli možné a dříve či později nevyhnutelné zmizení lidského druhu jako takového, nýbrž konec jedinečného života, který se již nikdy nebude opakovat. Neopakovatelná jedinečnost života je proto ve smrti, která tento život ukončuje, sama podstatně obsažena. Čistou negací bez jakéhokoliv obsahu se oproti tomu smrt stává až poté, co od této jedinečnosti odhlédneme. Je to smrt, která nám tane na mysli nad rozevřenými útroby anonymní mrtvoly na pitevním stole, nebo smrt nahlížená *sub specie historiae*, která sice „kontaminuje vše“ – jak píše Sartre –, ²⁸ ale zároveň nezasahuje nic a nikoho zvlášť. Smrt, která zasahuje mě osobně, ovšem není taková smrt. Je to má smrt, tvá smrt, její či jeho smrt. Smrt, která se mě – tím či oním způsobem – týká a rozechvívá mě, je však také ta, na kterou musím myslet. Tato smrt se přitom mým myšlenkám nevzpírá, nýbrž otevírá se jim a předkládá jim svůj vlastní obsah: vše to, co ukončuje, a vše to, o co mě připravuje.

Je-li to má smrt, na kterou myslím, pak mé myšlenky pronikají tímto životem, který je životem mým a který se na tomto světě již nikdy nezopakuje; pronikají také tímto světem samým, který je mým světem jen po konečný a krátký čas; a také tímto časem, který je mým časem právě proto, že je konečný. Myslím ale nevyhnutelně také na životy těch, se kterými tento svět sdílím a svůj čas trávím; na neopakovatelnost a konečnost těchto životů; stejně jako na křehkost vazeb, které je pojí s životem mým. Na všechny tyto věci mohu myslet a také myslím, když myslím na svou smrt. Nicméně nemyslím na ně jen a pouze proto, abych posoudil, jak si stojí, a z jejich stavu vyvodil důsledky pro své jednání v čase, který mám. (I když to činím pochopitelně také.) Má smrt mě totiž nutí přemýšlet právě proto, že svým jednáním jsem vůči ní bezmocný, a přitom mě nutí přemýšlet právě o těch věcech, které ukončuje a o které mě připravuje. Nutí mě tak přemýšlet o tom, co jsou tyto věci samy vlastně zač. Náhled, že můj život na tomto světě může každým okamžikem skončit a v jeden okamžik také nevyhnutelně skončí, se proto sám v sobě obrací v otázku: Co to vlastně znamená, že můj život na tomto světě kdykoli skončit může a jednou také skončí nevyhnutelně? A tato otázka

²⁶ G. W. F. Hegel, *Phänomenologie des Geistes*, Hamburg 2015, str. 57. Srv. také týž, *Fenomenologie ducha*, čes. překl. J. Patočka – M. Sobotka – J. Kuneš, Praha 2019, str. 88.

²⁷ J.-P. Sartre, *Critique de la Raison dialectique*, II, str. 323.

²⁸ Tamt., str. 325.

nezadržitelně plodí další: Co to vlastně znamená být naživu? Co to vůbec znamená být – a nebýt? Co je zač tento život, jenž je mým životem? Kdo jsem já sám, kdo přemýšlí o těchto věcech? Kdo jsou druzí a co vše pro mě znamenají? Co je zač tento svět, jenž je světem naším? Co je to čas, jenž na tomto světě – každý zvlášť a přitom společně – travíme a jenž zároveň sám stravuje naše životy? Co jsou to dějiny, jež na nás nakládají tíhu světů, které již minuly, a zároveň nás činí zodpovědnými za svět těch, které nikdy nepoznáme? Co to znamená, že si musím lámat hlavu přemýšlením o těchto věcech? Co to vůbec znamená myslet? Co je to řeč, jež mi myslet umožňuje – a co je to smrt, jež mě myslet nutí? Všechny tyto otázky – a spoustu dalších – ve mně myšlenka na smrt vyvolává. Jsou to otázky, kterým říkáme filosofické, a to nikoli proto, že bychom pro ně neměli lepší – přesnější – termín. Nelze je totiž, ze samé podstaty věci, jednou provždy vyřešit, žádný empirický poznatek na ně nedá odpověď a žádná akce je nerozhodne; lze o nich – právě tak jako o smrti – pouze přemýšlet. O těchto otázkách zároveň nelze – právě tak jako o smrti – nepřemýšlet, protože se tak či onak týkají všech a každého zvlášť. Vynořují se pochopitelně jen v průběhu času a v průběhu času také znovu zapadají, vynořují se jen někde na světě, jen před někým a jen někdy – a přesto se vynořují v té či oné podobě zase a znovu v hlavách bytostí, které jsou schopny myslet. Myšlenka na smrt pak těmto otázkám otevírá mysl, protože je sama v sobě implicitně obsahuje. Tyto otázky také činí nevyhnutelnými, protože smrt sama je nevyhnutelná a přitom nepředvídatelná, takže na ni – alespoň čas od času – nelze nemyslet.

Říká se, že vědomí vlastní smrtelnosti je počátkem filosofie, a na doklad tohoto tvrzení se citují nejstarší literární památky. Ale stejně jako je toto tvrzení rozšířené a staré, je také vágní. Nevyhnutelnost, se kterou je smrtelná bytost, která je schopna myslet, postavena před otázky zvláštního typu – které můžeme přesně definovat a kterým říkáme filosofické –, spočívá v samotné podstatě vztahu mezi smrtí a myšlením. Nevyplývá z něj ani to, že filosofie musí pokaždé přemýšlením o smrti začínat, ani to, že by jím měla pokaždé končit. Avšak jakmile se jednou mysl otevře myšlence na smrt – pak již nic nedokáže zadržet filosofické otázky, které se v ní začnou probouzet. A na tyto otázky nelze nehledat odpovědi. Jsou to totiž otázky života a smrti.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Frage nach dem Tod ist so alt wie die Philosophie selbst. Dennoch haben die großen Denker der Tradition, von Augustinus bis Derrida, versucht, uns davon zu überzeugen, dass der Tod eigentlich nicht gedacht werden kann. Im vorliegenden Text versuche ich, diese Schlussfolgerung in Frage zu stellen. In einem ersten Schritt lege ich die allgemeinen und impliziten Voraussetzungen dar, die der These von der Undenkbarkeit des Todes zugrunde liegen. In einem zweiten Schritt diskutiere ich ein wenig bekanntes und doch starkes Argument, das Sartre im zweiten Teil seiner *Critique de la Raison dialectique* zur Unterstützung dieser These vorbringt. Ich werde dieses Argument zurückweisen und dadurch nicht nur zeigen, dass der Tod tatsächlich gedacht werden kann, sondern auch, was es bedeutet: an den Tod zu denken.

SUMMARY

The question of death is as old as philosophy itself. Yet the prominent thinkers of the tradition, from Augustine to Derrida, have tried to convince us that death cannot be properly thought of. In the present text, I attempt to put this conclusion into question. In the first step, I lay out the general and implicit premises that underlie the thesis of the unthinkability of death. In the second one, I discuss a little-known yet powerful argument that Sartre offers in support of this thesis in the second part of his *Critique de la Raison dialectique*. I refute this argument so to show, not only that, indeed, death can be thought of, but also what it means to think about death.